Grim en haar kinderen

Uit het verleden van de Bossche beiaards

Leo Adriaenssen m.m.v. Johan Adriaenssen*

Toen

Klokken behoorden in het verleden tot de belangrijkste communicatiemiddelen. Contacten tussen de heersers en hun onderzaten, tussen het ondermaanse en het bovennatuurlijke, tussen de boeren en burgers onderling konden worden gelegd door het luiden van de klok. De klok gaf bovendien een sterke technologische impuls aan het tijdsbewustzijn, dat zonder kleppen en beieren geheel afhankelijk was van de baan van de zon om de aarde en het verloop der jaargetijden.

Klokken waren er in vele soorten en maten en hun doelen waren navenant. Sommigen vermeldden hun belang en betekenis op hun mantel, zoals een van de beroemdste klokken van 's-Hertogenbosch, de 'Grim' of 'Grymme' uit 1408, die in het Latijn zei:

In het jaar duizend viermaal honderd tweemaal vier
Ben ik, geboren in Den Bosch dat ik dien, Grim genoemd.
Ik verjaag de bandieten en waarschuw voor onlusten,
Ik roep op tot oorlogsrusting en brandbestrijding.
Die mij goot had Willem als naam,
Was geboortig van Veghel en in deze kunst bedreven.

Het takenpakket van Grim lijkt minder uitputtend te zijn geweest dan dat van de Utrechtse 'Ghertrut' uit 1477, die blijkens haar mantelopschrift immers zei de ware god te prijzen, het volk op te roepen, de gelovigen te verzamelen, de doden te bewenen, de pest te verdrijven en feesten op te luisteren. Het opschrift van Grim verklapte echter niet alles. Dat blijkt uit een protestactie van de Bossche klokkenluiders ("ludene der clocken") uit 1451, die zich onverwachts en ongewenst belast zagen worden met extra taken. "Die groete clock, die Margariet ende Grym is genoempt", plachten zij te luiden "inden exequiën ende wtvaerden ons landsheren ende landsvrouwen ende in oirlogen, ende als die stat wt trect", maar nu wilde men dat ook de Sint-Jans- en Sacramentsprocessies en de Onze-Lieve-Vrouwedracht zouden worden overluid. Uiteindelijk werd een compromis bereikt, waarin de klokkenluiders zich neerlegden bij het verzwaarde takenpakket. Daar stond tegenover, dat zij werden vrijgesteld om in de oorlog met hun medeburgers te strijde te trekken en tijdens de processies niet hoefden mee te lopen met hun gildebroeders.

Mosmans betoogde in 1929 met prosodische argumenten dat de derde regel van het klokopschrift van Grim niet oorspronkelijk was en later toegevoegd: het rijmschema was daardoor onvolledig, het metrum klopte niet meer en de aanvullende informatie was van gering belang. Zijn verzuim om de eventuele toevoeging van de regel te verklaren, zal ik proberen goed te maken. Nieuw en essentieel in de derde regel is namelijk de introductie van de christelijke doopnaam Margaretha. Mogelijk is de klok, die blijkens het opschrift louter profane doeleinden (en een heidense naam) had, pas gedoopt sinds er ook religieuze manifestaties mee werden aangekondigd.

De naam Margaretha is dan niet toevallig. Grim verwijst naar grimmig, boos, toornig: de grote klok werd een eigen, onheilwerende kracht toegeschreven en was daardoor zelf onheilspellend. Margaretha was een veel gebruikte naam voor grote kanonnen, zoals Boze Griet, Dulle Griet, Grote Griet. Griet of Margaretha deelde, althans nominatief, met Grim dezelfde connotaties van vreeswekkend gevaar en wellicht ook van seksuele macht en antifeminisme. Toen Gobel Moer in augustus 1462 de Grim vergoot, woog het gevaarte 10.650 pond en de klepel 212 pond; het was een vervaarlijk klok- en klepelspel.

Arbeidsdeling
De persoon van Grim verenigde meerdere functies in zich: zij mobiliseerde tot oorlog, herdenking, gebed en rampenbestrijding. De klok was multifunctioneel en kon een stem geven aan zowel de vorst, de natuur, de tijd, de kerk als het gewone volk. Gebruikelijk was een arbeidsdeling tussen verschillende klokken. Zo maakten de Bossche klokkengieters Willem Hoerken en Gobel Moer in 1471 voor de stad Dowaai vier klokken, waarvan de uurklok de tijd aangaf en de overige opriepen tot bestuurs- en rechtsvergaderingen en tot de arbeid. In 's-Hertogenbosch werd in 1447 een speciale uitvaartklok gegoten. Alleen de functie van pest- en noodweerbestrijding is nooit verzelfstandigd.

De Bossche gietersfamilie Moer specialiseerde zich in het vervaardigen van voorslagen, de voorgangers van de beiaard. In 1505 goten Gobels zonen Willem en Jaspar Moer een speelwerk van veertien klokken en schellen voor de Sint-Janskerk. Het klokkenspel was vooral bedoeld voor Gods oren, maar streelde ook die van zijn gelovigen, zodat er een nieuwe functie was ontstaan. Bijna een halve eeuw later goot Jan Moer voor de kerk een nieuwe voorslag van negentien klokken, die werden gedoopt naar Jezus, zijn moeder, zijn grootmoeder, de vier evangelisten en de twaalf apostelen. De stad 's-Hertogenbosch wist zichzelf daarmee welluidend te representeren als aanzienlijk, rijk en vroom.

Ook de torens en poorten van de stad, de kloosters en hun kerken en uiterlijk sinds de zestiende eeuw vermoedelijk het stadhuis waren voorzien van klokken. In de loop der eeuwen vonden er veel onderhoudswerkzaamheden plaats. Die van de Sint-Janskathedraal en het stadhuis vonden onlangs, na grondige restauraties volgens totaal uiteenlopende principes hun voltooiing. Hier volgt een korte bespreking van de geschiedenis van beide klokkenspelen.

De samenstelling van het klokkenspel van de kathedraal van vijfkwart eeuw geleden, rond 1875, geeft een goede, ofschoon onvolledige indruk van de wederwaardigheden. De vijf luidklokken stamden uit 1397, 1600, 1641, 1663 en 1690. Van de zevenentwintig beiaardklokken (waarvan er veertien op de toenmalige opgave waren gedateerd) was de oudste gegoten in 1489 en de jongste in 1834. Op het stadhuis was de situatie niet anders: daar hingen zestien klokken uit 1400, 1461, 1471, 1492, 1574, 1600, 1640, 1641, 1649 en 1830. In 1948 bestond het stadhuiscarillon uit veertien klokken van Hemony uit 1649, een anonieme klok uit 1659 en acht klokken uit 1692.

Grim was niet meer, was gesneuveld bij de kerkbrand van 1584, samen met de in 1495 door Gobel Moer gegoten klokken Anna, Maria en Lambert. De klokken waren met donderend geraas uit de westertoren naar beneden gekomen. Het was volop oorlog en de meeste klokkengieters in de Nederlanden hadden het druk met het gieten van kanonnen. Daarom werden zes klokken geleend van de door oorlogshandelingen verwoeste parochiekerken van Orthen en Rosmalen; zij waren in Den Bosch in veiligheid gebracht om hen niet ten prooi te laten vallen aan militaire recycling.

Het duurde tot het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) eer er in 's-Hertogenbosch weer tekenen van campanologisch productiewerk waren. In 1611 of 1612 moest de Sint-Janskerk een grote klok teruggeven aan de parochiekerk van Rosmalen, "daer deur de voirschreven kercke van alle groot geluijt blyft onversien, tot groote schande van soo heerlycken kercke." Daarom goot in 1613 meester Hans Falck een luidklok met een diameter van 134 centimeter en een gewicht van 1342 kilo; misschien heeft hij in het Huis van IJsselstein in de Orthenstraat gewerkt. Deze uit Neurenberg afkomstige kanon- en klokkengieter goot in 1603-1609 klokken in de Betuwe en Tielerwaard en vestigde zich uiterlijk in 1619 in Leeuwarden, waarna hij in 1634 promoveerde tot geschutgieter van de tsaar aller Russen in Moskou. Zoals meer van zijn vakgenoten was hij aanvankelijk wellicht een ambulante gieter; er was heel wat werk aan de winkel om de oorlogsschade aan de kerkklokken te herstellen en veelal werd ter plaatse een provisorische gietoven gemaakt.

Na de overgave van Den Bosch in 1629 vielen begerige hervormde ogen op het

klokkenbezit van de Sint-Janskerk. Zo werd een verzoek ingediend om de kerk van Dubbeldam aan een klok te helpen. De stedelijke magistraat besloot echter de Sint-Jansklokken bijeen te houden, “alsoo deselve wel accoorderen”.

Ondanks deze tevredenheid werd niet veel later een nieuw speelwerk besteld. De opdracht ging in 1641 naar Jacob Noteman, de opvolger van Falck te Leeuwarden. Hij zou de grote, gebarsten luidklok hergieten en een voorspel van acht klokjes maken en daartoe een oven bouwen op het Sint-Janskerkhof. Nadat de eerste goot was mislukt, mocht hij in Leeuwarden verder werken. Hij leverde een grote klok van 12.000 Bossche ponden (± 5500 kilo), acht kleine carillonklokken en een nieuwe “poortclock”, waarvoor hij 7754 gulden 13 stuiver in rekening bracht. De beroemde Utrechtse musicus Jacob van Eyck installeerde de speeltafel. In 1647 werd het carillon aangevuld met vijf klokjes van de hand van François en Pieter Hemony en werd er een mechanisch speelwerk geplaatst, dat op de hele uren psalm 16 speelde en op de halve psalm 116. Ook het klokkenwerk was gereformeerd geworden.

Strijd om kwaliteit

De later wereldberoemde Hemony’s waren door ’s-Hertogenbosch ontdekt in 1643, toen iemand namens de magistraat in Zutphen in hun gieterij ging kijken en onderhandelen. Zij vulden het speelwerk van de Sint-Jan in 1649 aan en leverden rond dezelfde tijd een reeks van veertien of vijftien klokken voor het stadhuis, waarvan de klokkentoren werd vernieuwd. De stad telde nu twee klokkenspelen. Bij brand werd zowel de stormklok van de Sint-Janskerk als die van het stadhuis geluid. Er werd een Duitse musicus in dienst genomen, die voor 400 gulden per jaar het orgel van de grote kerk bespeelde en voor 200 gulden beiaardier was — voor die tijd een behoorlijk salaris.

Verdere herstelwerkzaamheden en uitbreidingen van de carillons en luidklokken werden uitgevoerd door de Hemony’s, die in 1663 een grote luidklok voor de Sint-Jan goten, Melchior de Haze en Cyprianus Crans Jans. De twee laatsten kregen te kampen met kwaliteitsklachten.

Melchior de Haze, een gieter te Antwerpen, was in 1690 met succes de concurrentiestrijd aangegaan met de dominante Amsterdamse gieters, die meeliftten op het succes en de faam van de Hemony’s. Deze waren opgevolgd door hun leerlingen en achterneven Mammees en Claude Fremy, maar al in 1683 was Mammees terzijde geschoven en in 1690 werd gesignaleerd dat Claude weliswaar klokken kon gieten, maar “onbequaem [was] om accoordclocken te maken”. In de aanbevelingsbrief voor zichzelf hield De Haze dat nadrukkelijk de Bossche magistraat voor ogen: “Ick bedancke u edele voor de goede genegentheyt die u edele t’mywaerts is betoonende ende dat u edele my prefereert voor den kneght van Hemony tot Amsterdam, wiens werck voor de stadt Alckmar is schandelyck afgewesen tot groote schade vanden selven. Ende ter contrarie heb ick voor die stadt twee loffelycke werken gemaeckt, het eene van over de 15 duysent ponden ende het ander by de vyfduyst ponden”. De Haze, die naar een grote opdracht haakte en een carillon van drie octaven en een gewicht van 3500 pond in de aanbieding had, moest genoegen nemen met de bestelling van acht kleine klokjes. Hij vroeg om “een staeffjen van yser ofte metal, hetgene precies geaccordeert sy op den thoon van u edele hangende klocken (die ick vertrouw dat van Hemonij sijn). Ende dat moet wesen op den toon vande klock C.” Zo’n stemvork kon Den Bosch niet leveren, zodat de hele klok met de c-toon naar Antwerpen werd gestuurd. Toen de nieuwe klokken bleken te detoneren met de oude carillonklokken, legde De Haze het probleem bij de laatste, ook al waren het producten van de fameuze Hemony, “die oock een mensch was ende soo wel heeft konnen missen als ick soude konnen doen”. In de zomer van 1692 voltooide De Haze zijn opdracht.

Melchior de Haze stierf in 1697 en werd opgevolgd door zijn Bossche leerling Willem Witlockx, die in 1723 directeur werd van de prestigieuze Mechelse geschut- en klokkengieterij. Toch ging twintig jaar later een gietopdracht weer naar Amsterdam. De stadsgrofgeschutgieter Cyprianus Crans Jans nam in 1744 het vergieten van de grootste luidklok van de Sint-Janskerk aan voor een gietloon van 4 stuiver per pond. De klok moest

1000 pond zwaar worden, "gegooten van goet en suijver metaal dat wel en helder klinkt", wijd van onder een diameter van 36 Rijnlandse duimen; de klepel van de oude klok was nog goed en moest in de nieuwe klok op een stalen bout draaien. Het resultaat was bedroevend: beproeving leerde, dat de klok "van binnen met naaden & reeten is bevonden, het geluijt off de klank vals, wel een halve toon laager als die moeste weezen, ende gansch niet overeenkomende met de schoone resonnantie der 4 andere luijklocken in onsen tooren hangende." Bovendien was er slecht materiaal gebruikt. De kerkmeesters besloten om de klok niet te houden, omdat "het heele geluij van onse kerke daar door soude geschonden weesen." De uitslag van de rechtszaak hierover, die nog aansleepte in 1751, is niet bekend.

Nu

Ook over latere klokkenleveringen aan de kathedraal en het stadhuis, door Petit en Fritzen te Aarle-Beek in respectievelijk 1830 en 1825 en door Van Aerschodt te Leuven voor de kerk in 1872, bestond ontevredenheid. Het Sint-Janscarillon accordeerde niet en werd sinds 1914 niet meer bespeeld. Daarom werd bij Gillett en Johnston in Croydon een nieuw speelwerk besteld. De behoud- en herstelwerkzaamheden gingen ook daarna door en zijn onlangs voltooid. Is iedereen nu tevreden?

Beide Bossche beiaarden zijn nu gerestaureerd. Als we de gedachten achter deze restauraties in ogenschouw nemen, doemt een interessant beeld op. In beide gevallen is namelijk de vraag geweest: hebben we te maken met een instrument of met een monument? Monumentzorg had er zonder twijfel, zoals in het geval van de Zuiderkerk te Amsterdam, voor gekozen om de beiaard van de Sint-Jan als een monument te benaderen en het uit dat perspectief terug te restaureren naar de staat van de jaren 1920. Dit had het behoud van de oorspronkelijke speeltafel geïmpliceerd, alsook het ongedaan maken van veranderingen, eventueel verbeteringen, die in het verleden zijn aangebracht. Men heeft daarentegen de mijns inziens gelukkige keuze gemaakt om het instrument als instrument te benaderen en het volgens muzikale maatstaven te restaureren. Zo is het voorzien van een nieuwe speeltafel die de beiaardier in de gelegenheid stelt om deze beiaard op de best mogelijke manier tot klinken te brengen. Op dezelfde manier zou men er verstandig aan doen om, bijvoorbeeld, een ziekenhuis niet terug te restaureren naar de staat van het jaar van de oprichting, maar integendeel criteria van functionaliteit en bruikbaarheid te hanteren.

Met de beiaard van het stadhuis is het enigszins anders gesteld. Dat er in de loop der eeuwen betrekkelijk weinig aan is veranderd, maakte het voor de hand liggend dit instrument als monument te benaderen, zeker in aanmerking nemend dat het met zijn omvang van drie (in plaats van de thans gebruikelijke vier) octaven niet bij uitstek een concertinstrument is. Evenmin als het voor de hand ligt om de Akropolis te herstellen in de staat van de vijfde eeuw voor Christus, zou het adequaat geweest zijn om de stadhuisbeiaard om te scheppen tot een moderne concertbeiaard.

*Leo Adriaenssen is historicus te Amsterdam. Johan Adriaenssen is componist te Øyer. Hun moeder woont te 's-Hertogenbosch.

Geraadpleegde bronnen en literatuur

Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Gemeentewerken (ongeïnventariseerd). Oud-stadsarchief 187, rekest met apostille d.d. 19 juni 1611 (de klokken van Rosmalen); 188, 28 en 29 september 1612 (idem); 284, fol. 396 (Dubbeldam); 290, fol. 19 (voorspel van Noteman); 293, fol. 19 (Dubbeldam); 299, fol. 299 (Hemony); 309, fol. 98 (aanstelling beiaardier) en fol. 159 (brand luiden); 313, fol. 1 (loonsverhoging beiaardier); 323, fol. fol. 66$^{verso;}$ 461 (Grim); 2381 (correspondentie De Haze). Oud-rechterlijk archief 564-II (Crans); 1419, fol. 163^{verso}, 11 oktober 1586 (de klokken van Orthen); 1410, fol. 204, 9 mei 1601 (idem).

L.F.W. Adriaenssen, "De Amsterdamse geschutgieterij. Over het oorlogsindustriële ondernemerschap van de stedelijke overheid", *Amstelodamum*, jaarboek CXIV (2002) 61 (Fremy en Crans). L.F.W. Adriaenssen, "De Bossche klokkengietersfamilie Moer, 1450-1570", *Noordbrabants Historisch*

Jaarboek, VI (1989). [Leo Adriaenssen,] "'s-Hertogenbagdad", *De Brabantse Leeuw*, LII (2003) 173 (de plundering van de Sint-Jan na de torenbrand van 1584). L.F.W. Adriaenssen, "Militarisme en seksisme te 's-Hertogenbosch in het begin van de moderne tijd", *Noordbrabants Historisch Jaarboek*, IX (1992) (Griet). [Sjef van Balkom,] *de carillons van 's-Hertogenbosch* (Z.pl., z.j.). F. Donnet, "Les cloches chez nos pères", *Annales de l'Académie royale d'archéologie*, LI (1898) 429-453 (De Haze). J.C.A. Hezenmans, *De St. Jans-kerk te 's Hertogenbosch en hare geschiedenis* ('s-Hertogenbosch, 1866) 173 (de klok van Falck). Johan van den Hurk en Frank Rung, *Klokken van stad Utrecht. Deel I. Luiklokkenbestand van het Domjaar 1982* (Utrecht, 1982) 18. André Lehr, *Fulgura frango. Ik breek de bliksem. Een middeleeuws klokopschrift* (Asten, 1983) (de klok als noodweerbestrijder). A. Lehr, *De klokkengieters François en Pieter Hemony* (Asten, 1959) 92, 93 (Fremy). André Lehr, *Van paardebel tot speelklok. De geschiedenis van de klokgietkunst in de Lage Landen* (Zaltbommel, 1971) (Falck). J. Mosmans, "Het opschrift der Grim-klokken te 's Hertogenbosch", *Taxandria*, XXXVI (1929). N. Ottema, *De ambachtskunst in het oude Leeuwarden* (Leeuwarden, 1935) 29 (Falck). C. Peeters, *De Sint Janskathedraal te 's-Hertogenbosch* ('s-Gravenhage, 1985) 425-429 (het carillon van de kathedraal). A. van Sasse van Ysselt, "De klokken van het carillon van de St. Janstoren te 's-Hertogenbosch", *Taxandria*, XVI (1909). R.A. van Zuijlen, *Inventaris der archieven van de stad 's Hertogenbosch, chronologisch opgemaakt en de voornaamste gebeurtenissen bevattende. (Stadsrekeningen van het jaar 1399-1800)* (2 stukken; 's-Hertogenbosch, 1863-1866) II, 1221 (de klokoven in de Orthenstraat).